

دوره های تاریخی شهرنشینی و ایجاد شهرها پیدایش حیات و انسان بر روی کره زمین :

زمین‌شناسان سن کره زمین را حدود ۴/۵ میلیارد سال تخمین زده‌اند. در آن زمان دمای سطح کره زمین آن قدر زیاد بوده که امکان به وجود آمدن حیات وجود نداشته است. حدود ۳/۵ تا ۲/۲ میلیارد سال قبل که دمای سطح اقیانوس‌ها چند درجه‌ای از دمای جوش آب پایین‌تر آمد، اولین اشکال حیات به طور اسیدهای آمینه و تک‌هسته‌ای، آلگها و باکتری‌ها پیدا شدند. انسان‌شناسان پیدایش موجودات انسان‌نما بر روی کره خاک را به حدود چهار میلیون سال قبل مربوط می‌دانند، ضمن این که بر اساس فسیل‌هایی که دست آمده، پیدایش انسان هوشمند را می‌توان به حدود ۲/۵ میلیون سال قبل نسبت داد. (هاگت، پیتر ۱۳۷۳، ص ۲۴۵)

انسان‌های اولیه به صورت متحرک زندگی می‌کردند و جای ثابت نداشتند. آن‌ها به مواهب طبیعی در دسترس وابسته بودند و میوه‌چینی، شکار و ماهیگیری راه‌های به دست آوردن غذا به شمار می‌آمدند. این دوره از حیات نوع انسان که تا حدود ۱۵ الی ۱۰ هزار سال قبل ادامه داشت، عصر حجر قدیم (پالئولیتیک (Palaeolithic) نامیده می‌شود. در این دوره زندگی بر روی درختان و غارنشینی اساس سکونت‌گاه بشر را تشکیل می‌داده است. (شکویی، حسین ۱۳۷۳، ص ۱۴۷)

یکجانشینی، زندگی روستایی و شهری :

روی آوردن به زندگی خانوادگی، گروهی و قبیله‌ای، به تدریج انسان عصر حجر قدیم را به سکونت در اقامت‌گاه‌های فصلی به وجود آمده در کنار رودها، باتلاق‌ها و خلیج‌های کوچک کشاند. سنگواره‌های یک ساختمان کلبه‌مانند که در تانزانیا (قاره آفریقا) یافت شده، شواهدی بر استفاده انسان از آن در حدود ۱/۸ میلیون سال قبل می‌باشد. در حدود ۱۵ تا ۱۲ هزار سال قبل، در نواحی با آب و هوای مساعد و خاک حاصلخیز، پرورش گیاهان و تولید اولین محصولات کشاورزی و اهلی کردند حیوانات، میزان وابستگی گروه‌های انسان به شکار و میوه‌چینی را کاهش داد. این تحولات محیطی منابع ذخیره غذایی را برای ادامه حیات انسان فراهم ساخت و زمینه را برای زندگی از کوچ‌نشینی به روستانشینی و ایجاد سکونت‌گاه‌های روستایی کشاورزی دائمی بین هزاره نهم تا هزاره چهارم قبل از میلاد در تمدن بشر به وجود آورد. (موسی کاظمی، مهدی، ۱۳۸۴، ص ۴۵)

ارتباط و همکاری روستاها شکل تازه‌ای از سکونت‌گاه‌های انسانی را به صورت شهر به وجود آورد. به تدریج حمل‌ونقل گسترش پیدا کرد، کشاورزی توسعه یافت، رؤسای قبایل احترام و اعتبار بیشتری پیدا کردند و خدایان مشترک مورد پرستش قرار گرفتند. روستائیان سابق نه تنها برای خانواده خود بلکه برای پادشاه و روحانیون نیز محصول تولید می‌کردند. شهرهای اولیه، وسیع و پرجمعیت نبود و جمعیت آن بین ۲ هزار تا ۲۰ هزار نفر نوسان داشت. این شهرها به صورت جزیره‌ای در میان نواحی روستایی-کشاورزی به وجود آمده بود. در شهرهای اولیه، مردم نه تنها بر اساس شغل‌شان قشربندی می‌شدند، بلکه از نظر سازمان‌بندی نیز هر فردی به طبقه معینی تعلق داشت. روحانیون و جنگجویان در رأس هرم اجتماعی قرار داشتند، بازرگانان و صاحبان صنایع دستی در سطح بعدی و سرانجام در آخرین سطح آن روستائیان و خدمتکاران خانه‌ها، دریانوردان و بردگان آزاد شده قرار می‌گرفتند. (غلامعلی خمر، ۱۳۸۵ ص ۳۷)

پیدایش نخستین شهرها :

بررسی در یازده ناحیه در دنیای قدیم (قاره‌های آسیا، اروپا و آفریقا) و هفت ناحیه در دنیای جدید (قاره آمریکا) نشان می‌دهد که آستانه تمدن و شهرنشینی در پنج ناحیه تا دوره مسیحیت (میلاد حضرت مسیح (س) در دو هزار سال قبل) ظاهر شده است. این پنج ناحیه که هسته‌های شهری در آن‌ها ایجاد شده عبارتند از: جنوب غربی آسیا، آمریکای مرکزی، پرو، هند و چین.

در جنوب غربی آسیا در ناحیه بین‌النهرین برای اولین بار در تاریخ مجموعه‌ای از روستاها به وجود آمد که هسته‌های اولیه نخستین شهرها بودند. در این ناحیه شهرهای اولیه همانند اریبو Eridu، کیش Kish، اور Ur، لاگاش Lagash و نیپور Nippour در مرکز مجموعه روستاها و زمین‌های کشاورزی قرار داشتند. در دره رود نیل در مصر، شهرهای ممفیس Memphis و تب Teb بین هزاره چهارم و سوم قبل از میلاد و شهرهای موهنجودارو Mohenjo-daro و هاراپا Harapa، در دره رود سند، هند، حدود ۲۵۰۰ سال قبل از میلاد نیز به همین شکل به وجود آمدند. شهر چاتال‌هیوک Catalhöyük در آناتولی، ترکیه که به گونه‌ای دیگر به سال ۷۵۶۰ قبل از میلاد به وجود آمد، از جمله شهرهای اولیه به شمار می‌آید. (موسی کاظمی، مهدی، ۱۳۸۴، ص ۴۶)

زمینه های فکری مربوط به منشأ شهر و زندگی شهری :

در زمینه پیدایش و منشاء نخستین شهرها سه پایگاه تفکر، ایجاد، پخش و تکامل با همدیگر مطرح هستند. بر مبنای این پایگاه‌های فکری، اراضی پست رودخانه‌ای خاور نزدیک محیط خاصی را ایجاد کرده‌اند که مازاد حاصل از کشت محصولات و پرورش حیوانات بنیان‌هایی برای زندگی شهری فراهم آورده‌اند. پس شیوه زندگی شهری ابتدا به نواحی مجاور و بعد به مکان‌های دورتر گسترش پیدا کرده است. این روند در قالب تکامل از اشکال اولیه زندگی روستایی تا ایجاد شهرهای کوچک نیز بیان می‌شود.

نظریه های مربوط به پیدایش نخستین شهرها :

در قالب پایگاه‌های تفکر ذکر شده، چهار نظریه زیر در رابطه با منشاء شهر مطرح شده است:

۷ نظریه هیدرولیک ، مفهوم مازاد تولید

۷ نظریه اقتصادی ، شهر به عنوان یک بازار

۷ نظریه نظامی ، شهر به عنوان یک پایگاه نظامی

۷ نظریه مذهبی ، شهر به عنوان یک عبادتگاه

(۱) نظریه هیدرولیک ؛ مفهوم مازاد تولید :

بر اساس این نظریه بعنوان یک قاعده کلی در تاریخ اقتصادی بشر تمدن واقعی فقط در مناطقی که دارای اقلیم مساعد و خاک حاصلخیز بوده اند ظاهر شده است در این شرایط محیطی تولید مازاد به انسان این امکان را میدهد تا فارغ از هر نوع مشکلاتی برای بقا و صرف همه انرژی و فکر خود ، آنچه را برای رفاه و پیشرفت لازم داشته و بطور طبیعی در سرزمین او یافت نمیشده از طریق مبادله و داد و ستد بدست آورد این شرایط باید در نواحی وسیع وجود داشته باشد و بتواند جمعیتی زیاد را در بر گیرد این جمعیت کم کم به مشاغل تخصصی گرایش پیدا کرده و به توسعه اجتماعی میرسند به این ترتیب شهرهایی بوجود آمده و سیر تمدن راه تکامل را می پیماید لذا پیشرفت در کشاورزی و بوجود آمدن مازاد تولید تا حد زیادی نتیجه آبیاری یا تغییر شیوه کشت از دیم یا بارانی به آبی بوده است نظام آبیاری خود بوجود آورنده الگویی از نظام کنترل دیوان سالاری اداری پیچیده است و یک نظام اداری از مشخصه های یک شهر است .

به طوریکه ملاحظه می شود نظریه هیدرولیک در پیدایش شهرها ، به تفسیر اکولوژیک از شهر نشینی بسیار نزدیک می شود . بدینسان که برابر این نظریه آبیاری سرزمینهای مساعد افزایش جمعیت و تراکم آن در نواحی مساعد طبیعی ، پیدایش شهرها را سبب می گردد

(۲) نظریه اقتصادی ، شهر به عنوان یک بازار :

در نظریه اقتصادی دو تفسیر کاملاً مرتبط با هم در مورد منشاء زندگی شهری ارائه میشود تفسیر اول بنام تفسیر تجاری ، شهر را محصول تجارت راه دور میدانند در حالیکه در تفسیر دوم بنام مازاد ، شهر بعنوان مرکز ایجاد شده در یک ناحیه جغرافیایی است تا

فرآیندهای مبادله را در داخل آن تنظیم و مرکزیت بخشد بر اساس این نظریه نه تنها اساس شهرهای اولیه بلکه شکل گیری بسیاری از شهرهای قرون وسطی در قلمرو تجاری آنها جستجو شده و تمدن انسانی را زاده غریزه تجاری بشر میداند. طرفداران این نظریه، نمونه ای از این قبیل شهر را ((چاتال هیوک)) می دانند که در دوره نئولیتیک در آناتولی ترکیه قرار داشت و تاریخ آن شاید به سال ۷۵۶ قبل از میلاد بر می گردد. بخشی از مردم شهر، از شکارچیان و میوه چینان قدیمی بودند اما شهر مرکز تجارت بود و اقتصاد محلی از آن تغذیه می کرد. در کنار تجارت دسترسی به معادن نیز عملی می شد. صنایع دستی و انواع هنرها رواج داشت. با توجه به مشاغل عده ای از مردم شهر چاتال هیوک. طرفداران نظریه اقتصادی معتقدند که تمدن انسان، بدون گسیختگی مستقیماً از زندگی بر مبنای شکار آغاز شده و در پایان به تمدن شهری انجامیده است.

۳) نظریه شهر به عنوان یک پایگاه نظامی :

در این نظریه، عده ای از مردم بنا به ضرورت امر، جهت دفاع از سکونتگاههای خود دور هم جمع می شوند و امر دفاع، هسته اولیه شهر را به وجود می آورد که چاتال هیوک نمونه خوبی بر این گفته است. در این شهر، ردیفی از واحدهای مسکونی شکل حلقه ای شهر را تشکیل می داد. ورود به شهر تنها از طریق پشت بام خانه ها عملی بود. بدینسان همه شهرهای اولیه حداقل بیشترین آنها در داخل دیوارهای شهری به حیات خود ادامه می دادند و به برج و باروها مجهز بودند. در برابر نظریه دفاعی در پیدایش شهرها، عده ای از محققین را نظر بر این است که امر دفاع در شهرها، البته در همه آنها مهم به نظر می رسد اما لازم است ابتدا یک مکان جهت زندگی جماعتی زمینه های مساعدی فراهم سازد و بعداً امر دفاع صورت یابد. شاید بتوان این نظریه را چنین توجیه کرد که شهرها از همان ابتدای پیدایش به مسئله دفاع احتیاج پیدا می کردند و به موازات گرد آمدن مردم و ایجاد سازمانهای شهری، امر دفاع نیز اهمیت بیشتری می یافت.

۴) نظریه مذهبی، شهر به عنوان یک عبادتگاه

نظریه مذهبی پیرامون منشاء شهر و زندگی شهری بویژه در مورد شهرهای اسلامی مبتنی بر نگرش ارائه شده توسط ابن خلدون میباشد. وی دو نوع نظام فرهنگی را مشخص کرده بود اول فرهنگ کوچ نشینی که مشخصه جوامع عرب بادیه نشین قبل از اسلام بود و دوم فرهنگ شهری یا متمدن که مشخصه جوامع شهرنشین بعد از ظهور اسلام است برای گذر از فرهنگ کوچ نشینی به فرهنگ شهری و متمدن رفع محدودیت های ایجاد شده بوسیله فرهنگ بادیه نشینی و ایجاد سازمانهای اجتماعی ویژه ضرورت می یابد.

برای غلبه بر این محدودیت ها یک منطق جدید بوسیله اسلام فراهم آمد مذهب در این مسیر نیروی فوق العاده ای شد که اخلاق جدید ایجاد کرد و اتحاد و انسجام اجتماعی برتر و پایدارتر از اتحاد خویشاوندی فراهم ساخت در بسیاری از شهرهای اولیه قدرت اصلی در دست کاهنان شهر بوده و این کاهنان با انجام دادن آئین های مذهبی اعمال زیان بخش طبیعی را از جامعه شهری دور میکردند زمانی که معبد در مکانهای پرجمعیت بویژه سکونت گاههای مرکزی که بازار قبایله در آنها وجود داشته، ساخته میشد بتدریج تأسیسات شهری و تقسیم کار بوجود می آمد و روستای مرکزی کارکرد شهری پیدا میکرد.

حال این سؤال پیش می آید: که هر چه دین اسلام رونق شهر نشینی و پیدایش پاره ای از شهرها را سبب گشته است آیا می توان نظریه مذهبی را در پیدایش شهرها عمومیت داد و عامل مذهبی را در پیدایش شهرها یک عامل تعیین کننده بشمار آورد؟ به نظر عده ای، عامل ناسیونالیسم، عامل اساسی در مرحله تغییر اجتماعی محسوب می شود. بدینسان که نقش اجتماعی ناسیونالیسم زمینه گسترش یک منطق خاص اجتماعی را در جامعه فراهم می آورد که پی آمد آن یک دگرگونی در جامعه است: ناسیونالیسم در شهرها به وجود می آید و بعد به حوزه های روستایی گسترش می یابد در مرحله گسترش، بتدریج گروههای اجتماعی و یک قالب واحد بهم پیوند می خورند. با توجه به نقش ناسیونالیسم، طرفداران نظریه مذهبی در پیدایش شهرها، معتقدند که عوامل مذهبی در بهم پیوستن گروه های مختلف اجتماعی در سکونت گاههای مختلف انسانی در تمرکز جمعیت و پیدایش شهرها به ویژه در دوره های قدیم بسیار موثر بوده است. چنانکه در بسیاری از شهرهای اولیه، قدرت اصلی در دست کاهنان شهر بوده و این کاهنان، بوسیله آیین های مذهبی، عوامل زیانبخش

طبیعی را از جامعه شهری دور می کردند . در این دوره ها معابد از چشم اندازهای ویژه شهری بشمار می رفت و مازاد تولید ، به دستور کاهنان در انبار های شهر ذخیره می شد و یا به مصرف می رسید و یا با تولیدات سکونتگاههای مجاور مبادله می گشت . بدون شک ، عامل مذهبی ، یکی از عوامل اصلی در پیدایش و توسعه شهری در دوره های قدیم بوده است .

اولین شهرها در تاریخ:

اولین شهرها در تاریخ در ناحیه بین النهرین بین رودهای دجله و فرات ایجاد شد در این ناحیه برای اولین بار در تاریخ مجموعه ای از روستاها یا جمعیتی از دویست تا پانصد نفر بوجود آمد از این رو شهرهای اولیه مثل اریدو ، کیش ، اور ، لاگاش و نیپور ، قبلاً بصورت سکونتگاههای روستایی بودند این شهرها بصورت دولت شهر اداره میشد و هر یک از دولت شهرها دارای زبان ، رای ، مذهب و سازمانهای اجتماعی و فرهنگی یکسانی بود .

شهر در مرکز مجموعه روستاها و زمینهای کشاورزی قرار داشت و مازاد تولیدات کشاورزی زمینهای اطراف ، به شهر فرستاده میشد و در انبار معابد ذخیره میگردد در بیشتر موارد طبقه روحانی بر شهر حاکم بود و مردم شهر را در امور دینی و اقتصادی رهبری میکرد در شهرهای اولیه تنها سه تا چهار درصد جمعیت ناحیه زندگی میکردند در پنج هزار سال پیش پنجاه تا نود زارع لازم بود تا مازاد تولیدات آنها بتواند مواد غذایی یک فرد شهری را تامین کند در شهرهای اولیه معابد و شهرها از ساختمانهای اصلی شهر بشمار می آمد اما معابد هم نفوذ بیشتری داشت و هم از ساختمانهای معتبر شهری محسوب میشد .

شهرهای دره نیل بین ۵۵۰۰-۶۰۰۰ سال پیش بوجود آمدند از مهمترین آنها میتوان از شهرهایی مثل ممفیس و تب نام برد البته بخشی از نوآوریهای تمدن شهری از بین النهرین به دره سند رسید شهرهای موهنجودارو و هاراپا ، حدود سال ۲۵۰۰ ق م در نقاط مرکزی حوزه های حاصلخیز شکل گرفتند و همه مظاهر برجسته شهری را دارا بودند شهر هاراپا دارای دو خیابان شرقی - غربی و سه خیابان شمالی و جنوبی بود عرض خیابانها در حدود یازده متر گرفته شده بود شهر دوازده چهارراه داشت که کوچه های فرعی از این چهارراهها منشعب میشدند بیشتر واحدهای مسکونی همچنین طرح آبرسانی شهر بسیار منظم و با معیارهای علمی آنزمان ایجاد شده بود در بخش مرکزی شهر هاراپا سازمانهای اداری و مذهبی فعالیت داشتند و بخش ویژه ای از شهر برای محله کارگرنشین تعیین شده بود شهر با دیوارهایش یک واحد مستقل را در یک ناحیه تشکیل میداد .

در دوره های اولیه شهرنشینی دو عامل ساخت اجتماعی و تکنولوژی در توسعه شهری بسایر موثر بودند عوامل دیگری نیز در نابودی شهرها یا کاهش اعتبار آنها دخالت داشتند که عبارتند از : آتش سوزی ، شیوع بیماریها و هجوم قبایل و دشمنان . هر چند زندگی شهری در دوره های اولیه از جلوه خاصی بهره مند بوده از نظر امنیت و ایجاد سلامتی برای مردم تفاوت چندانی با روستاهای آنزمان نداشته است حتی از بدو پیدایش شهرهای بین النهرین بخشی از جامعه شهری با تراکم جمعیت آلودگیها روبرو بوده که ادامه آن نیز با وجود قدم گذاشتن انسان بر کره ماه به زمان ما نیز کشیده شده است .

مرفولوژی شهرهای یونانی :

شهر را در یونان پلیس می گفتند که در واقع همان دولت شهر بود یعنی بصورت خودفرمان و خودکفا اداره میشد شهر و منطقه نفوذ آن (روستاها اطراف و شهرکها) یکواحد مشخص شناخته میشد روستاهای اطراف شهرها برای یونانیان اهمیت بسیاری داشت عده ای از مردم شهر نیز در فعالیتهای کشاورزی شرکت میکردند و مالک مزارع بودند .

در دوره تمدن یونانی آتن معروف ترین شهر یونان بود این شهر با محدودیت جمعیتی روبرو بود زیرا زمینهای کشاورزی کمتری داشت با وجود این مهاجرتهای روستائیان نیز به این شهر ادامه داشت حدس می زنند که حداکثر جمعیت آتن از ۱۲۰ هزار تا ۱۸۰ هزار در

نوسان بوده است بیشتر زمینهای داخل شهر آتن به تولید میوه اختصاص داشت بدین سان که با ترکیب شکل شهری و روستایی مرفولوژی خاصی ایجاد کرده بود .

شهر آتن دارای یک ((آگورا)) بود که بازار و میدان مسابقه و بازی در آن قرار داشت مردم شهر در آگورا جمع میشدند آگورا در واقع مرکز سیاست ، مذهب ، عدالت ، دادگاه و نیز فعالیتهای تجاری شهر بود در اطراف آگورا ، انجمن شهر ، معابد و دیگر ساختمانهای عمومی شهر بنا شده بود و در بعضی موارد با غرس درختان ، ایجاد کردن فضای سبز ، کار گذاشتن فواره ها ، نصب مجسمه ها و بنای قربانگاهها بر زیبایی شهر می افزودند امروزه نیز در نوسازی بخش مرکزی شهرها از آنها تبعیت میکنند .

در شهرهای یونانی آگورا کمتر از پنج درصد وسعت شهر را شامل میشد که گاهی به آن یا بخشی از آن ((پلازا)) می گفتند در حقیقت آگورا مثل مرکز تجارت شهرهای امروزی عمل میکرد اما نقش تجاری آن به همراه نقش اجتماعی و فرهنگی بود علاوه بر آگورا ، آکروپولیس مرکز پرستش خدایان که از معماریهای برجسته آن زمان محسوب میشود نیز در ساخت مرفولوژیک شهر از عوامل اصلی بشمار می آمد آکروپولیس نقش مذهبی داشت اما همه گردهماییهای سیاسی ، آیینهای مذهبی و نمایشهای دراماتیک در آگورا صورت میگرفت .

در یونان باستان فلاسفه بزرگ به شهرهای کوچک و محدود بودن مرزهای شهری برای تامین رضایت شهروندان اهمیت میدادند افلاطون و ارسطو میزان توفیق دولتها را با توجه به جمعیت شهر مطرح میکردند . ارسطو جمهوری آرمانی خود را در ۵۰۴۰ شهروند مشخص کرد تاکنون هیچکس نمیداند این فیلسوف بزرگ چرا بر رقم ۵۰۴۰ تاکید میکرده است البته او گروه کودکان ، بیگانگان و بردگان را نیز به رقم مذکور اضافه میکرد و معتقد بود که یک دولت شهر باید در حدود ۳۰ هزار نفر جمعیت داشته باشد موضوعی که بعدها لئوناردو داوینچی و ابنزر هاوارد طراح باغشهر نیز در شهر آرمانی خود بر آن تاکید کردند بیشتر محققان معتقدند هر چند حداکثر جمعیت شهرهای یونان از ۳۰۰ هزار نفر تجاوز نمیکرد تفکرات فلسفی و عملی آتنیها تا زمان ها ، همواره پایه گذار بسیاری از جلوه های تمدن و فرهنگ بشری بوده است .

همزمان با پیدایش دولت شهر در یونان بود که برای اولین بار روشهای سیستماتیک شهرسازی معرفی میشود با این حال شهرهای طراحی شده یونانی با وجود تمام آن نظم و روابط ظاهری که بین ساختمانها دیده میشد هرگز بر اساس قوانین و اصول مدرن و آکادمیک ، شهرسازی و طراحی نشده بود .

مرفولوژی شهرهای رومی :

در مورد عظمت و اهمیت شهرهای یونان و رم باستان ، استرابو ، جغرافیدان معروف (۶۳ ق . م . ۲۴ ب . م) چنین میگوید : در ساخت شهرها ، یونانیان زیبایی را برگزیدند و رمیها خیابانها را سنگفرش کردند آب شهرها را تأمین نمودند شبکه فاضلاب ساختند امتیاز بزرگ شهرهای رمی وجود ترما (گرمابه های عمومی) است که شهرهای یونانی فاقد آن بودند برای اولین بار در سال ۳۳ ق . م گرمابه های عمومی رم قدیم با ساختمانهای بسیار زیبا و لوکس ساخته شد گرمابه های عمومی از ساختمانهای متعددی تشکیل میشد و دارای چند حوض بزرگ ، اتاقهای ویژه ماساژ و اتاقهای بزرگ غذاخوری بود بیشتر گرمابه های عمومی به میدانهای ورزشی متصل میشد تا ورزشکاران و تمرین کنندگان بعد از پایان برنامه های تمرینی به آنجا بروند استحکام و سازمانهای موجود در آن نشان دهنده یک شهر زنده و فعال در تاریخ تمدن انسانی است که بعدها برخی از این سازمانها و تجهیزات در شهرهای دیگر دنیا به سبک رمی بوجود آمد رم در دوره شکوفایی خود (۱۷ قرن پیش) دارای یک میلیون نفر جمعیت ، ۲۸ کتابخانه ، ۱۷۹۰ قصر ، ۵۰۰ فواره ، ۳ تئاتر ، ۱۱ گرمابه عمومی ، ۳۷ دروازه ، ۲۹۰ انبار ، ۴ مدرسه گلابیاتورها و ۲ سیرک بود بدین ترتیب هیچ شهری در دنیا تا دوره انقلاب صنعتی به اندازه رم جمعیت نداشته است .

شهر رم با یک طرح منظم آب مشروب ، آب مورد نیاز شهر را تامین میکرد این شبکه آبرسانی در سال ۱۴۴ (ق . م) تکمیل شد بخشی از آبروهای این شبکه را هنوز هم میتوان مشاهده کرد در ساختمان شبکه آبرسانی علمی ترین موارد فنی و مهندسی بکار گرفته شده است .

این نکته حائز اهمیت است که در آن زمان شهر رم دارای یک شبکه فاضلاب کاملاً پیشرفته بود طرح فاضلاب دست کم در بخشهای مسکونی گروههای ممتاز شهری بخوبی اجرا میشد شهرهای رمی مثل پاریس ، وین ، کلن و لندن هر چند در آغاز بصورت اردوگاههای نظامی بود همه تا حدودی با یک برنامه ریزی شهری منسجم و علمی اداره میشد پیرامون شهرهای رمی دروازه ها و برج و باروها در مرکز شهرها ، میدانهای عمومی و ساختمانهای شهر دارای استادیوم ورزشی ، سالنهای اجتماعات و گرمابه های عمومی و در میدانهای عمومی شهر نیز بازارها قرار داشتند و امروز نیز شهرهای اروپایی که در زمان امپراطوری رم ایجاد شده بود دارای طرحهای مشابهی است .

رم صادر کننده قوانین دولتی ، فنی مهندسی ، راه سازی و عقاید و افکار و با نفوذ شدید در مناطق تحت حاکمیت خود وارد کننده انواع کالاهای مورد نیاز بوده است .

رم از طریق شبکه های منظم راههای زمینی و دریایی ، مواد غذایی جمعیت شهر را تامین میکرد راههای زمینی بوسیله بردگان تسطیح و آماده میشد شایان توجه است که در آن دوره امپراتوری رم دارای ۸۵ هزار کیلومتر راه نسبتاً مطلوب بوده است که کالاهای مورد نیاز آنان در وسیع ترین امپراطوری جهان آن روز از طریق این راهها جابجا میشدند بخشی از این راهها امروزه مورد استفاده است بیشتر راههای رمی با معیارهای واحدی احداث میشد .

محققان معتقدند جمعیت شهر رم بین ۱۶۰۰۰۰ تا ۲۵۰۰۰۰ نفر نوسان داشته است البته امپراتوری با عظمت رم دارای چندین شهر با بیش از ۲۵۰ هزار نفر جمعیت بوده است .

در این شهر محله های ویژه ای برای اقامت گروههای کم درآمد شهری در نظر گرفته شده بود که با حداکثر تراکم جمعیت همراه بوده مردم در دوره شکوفایی تمدن رم روزانه در حدود ۶ ساعت کار میکردند .

در قرن یازدهم میلادی ، شهرها به آرامی توسعه می یافت بیشتر این شهرهای کوچک ، شهرهای باستانی نبود بلکه شهرهایی بود که با هویت تازه اجتماعی به وجود می آمد بیشتر شهرهای قرون وسطی از راه تجارت اعتبار می یافت بازرگانان و کاروانهای تجاری هنگام ورود به شهرهای قرون وسطی ، بعد از غروب ، پشت دیوارهای شهرهای کلیسا اطراق می کردند تا هنگام صبح دروازه های شهر برای فعالیت روزانه گشوده شود در این دوره برخی از شهرهای باستانی با شیوه زندگی جدید به جمعیت پذیری می پرداختند .

مرفولوژی شهرهای قرون وسطی :

مرفولوژی شهرهای قرون وسطی بیشتر تحت تأثیر عوامل تجاری بود گروههای سوداگر و بازرگانان در مجاورت قلعه ها و حصارهای نظامی ، طول سواحل ، کنار رودخانه ها و محل تقاطع شبکه راههای طبیعی و ارتباطی ، تشکیلات تجاری خود را گسترش میدادند . در طی زمان بازارهای مکاره و نمایشگاههای فصلی ، بیرون دروازه های شهرها تشکیل میشد در این دوره بازرگانان دیگر نواحی مجاز نبودند پشت دیوارهای شهر کالاهای خود را بفروشند این کار پشت دروازه های شهر صورت میگرفت در بعضی موارد نیز بازرگانان دیوارهای ویژه ای میساختند که به شهر اصلی وصل میشد و در واقع بصورت حومه های شهری بود حومه های قرون وسطی ، بعدها با توسعه شهرها محله های جدید شهری را تشکیل داد در قرون وسطی برخی از شهرهای اروپایی مانند ونیز بصورت دولت شهر اداره میشد .

غیر از اروپا در قرون وسطی دو عامل بیش از همه در توسعه شهرها مؤثر بود: جنگهای صلیبی و رشد جمعیت جنگهای صلیبی عامل آگاهی از راهها و شهرهای جدید و محرکهای احیای تجارت نقاط مختلف بود این جنگها امکانات تازه ای برای بنگاههای شهری بوجود آورد و آنها را به فعالیت تجاری بیشتری واداشت در نتیجه مبادلات تجاری گسترش یافت از طرفی پیشرفتهایی که در نوآوریها و تکنولوژی کشاورزی صورت گرفت باعث افزایش تولیدات کشاورزی شد. در دوره قرون وسطی اگر چه نظام فئودالی اساساً کیفیت روستایی داشت بطور غیر مستقیم در رشد شهرها مؤثر بود آئین نامه ها و مقررات شهرنشینی نیز همواره برای شهروندان، هنرمندان و صاحبان حرفه و فن در شهرها اعمال میشد بنابراین شهرها در برابر روستاها جاذبه بیشتری داشت با معیارهای امروزی شهرهای قرون وسطی بسیار کوچک جلوه می کند حتی در دوره رنسانس بیشتر شهرها بین ۱۰ تا ۳۰ هزار نفر جمعیت داشت تنها جمعیت شهرهای پاریس، فلورانس، ونیز و میلان به حدود ۱۰۰ هزار نفر میرسید. شهرهای قرون وسطی را دیوارهای ضخیم، برجهای دیده بانی و خندقها احاطه میکرد که برای دفاع نظامی ضروری می نمود. کارکرد شهرها در آغاز بیشتر مذهبی، اداری و نظامی بود و بعدها کارکرد تجاری نیز به آن افزوده شد چهارراه اصلی شهر محل تقاطع مسیرهای مستقیمی بود که از دروازه های شهر شروع شده تا مرکز قدرت شهر، کلیسا یا قصر فئودال ادامه می یافت. هنگام افزایش جمعیت از زمینهای بیرون از قلعه های قرون وسطی برای توسعه شهر استفاده میکردند یعنی دیوارهای شهر یا بخشی از آن تخریب شده، با توسعه شهر دیوارهای تازه ای برای شهر ساخته می شد بولوارهای پاریس و وین یادگارهایی از این قبیل شهرهاست زمانی که در قرن نوزدهم آخرین بخش دیوارهای قرون وسطی تخریب شد، فضاهای آزاد بصورت بولوارهای مشهور امروزی درآمد. در قرون وسطی از نظر ساخت اجتماعی، طبقه جدیدی در شهرها مرکب از هنرمندان، بانکداران، صرافان، بافندگان و مهمان خانه داران بوجود آمده بود. این گروه جدید و بازرگانان در برابر گروه فئودال قرار می گرفتند سازمانهای صنفی تشکیل میدادند و قدرتی در برابر گروه فئودالها بشمار می آمدند. زندگی آنها از طریق تولیدات حرفه ای فنی یا از طریق تجارت تأمین میشد از مشخصات مهم شهرهای قرون وسطی که نیروی انسانی و وضع زندگی خانواده های شهری را بشدت تحت تأثیر قرار داد شیوع مرض طاعون بود از سال ۱۳۴۸-۱۳۵۰ میلادی، یعنی در مدت سه سال طاعون یا مرگ سیاه حداقل ۱/۴ درصد از جمعیت اروپا را نابود ساخت به طوری که قبل از رسیدن به سال ۱۴۰۰ میلادی، میزان مرگ و میر ناشی از مرض طاعون به ۳/۱ درصد کل جمعیت اروپا بالغ گردید و تقریباً بیش از ۳/۱ درصد جمعیت بیشتر شهرها نابود شد شهرهای هامبورگ ۳/۲ درصد جمعیت خود را از دست داد. مرض طاعون

از هند شروع شد سپس خاورمیانه را در بر گرفت و از طریق راههای مهم تجاری به اروپا رسید بیماری طاعون بدلیل اوضاع خاص بنادر آلمان بیشترین مرگ و میرها را در مراکز تجاری و بنادر سبب شد بر اثر شیوع این بلا و وحشتناک بسیاری از روستاها از جمعیت خالی شد و کشاورزانی که زنده مانده بودند به شهرها هجوم آوردند در دوره شیوع طاعون عده ای این بلا را ناشی از خشم و غضب خداوندی دانسته و به مذهب روی آوردند و عده ای دیگر به فلسفه (زندگی کن، بنوش، شادکام باش که فردا ممکن است بمیریم) معتقد شدند بعدها این دو نگرش در همه زوایای فرهنگی، فلسفی و باورهای مردم اروپا رسوخ کرد و در نهایت کلیه این عوامل مرفولوژی شهرهای اروپایی را تحت تأثیر قرار داد با توجه به آنچه گفتیم چنین می نماید که در ساخت مرفولوژیک شهرهای قرون وسطی در اروپا پنج عامل بیش از دیگر عوامل مؤثر بوده است که عبارتند از:

۱- دیوار شهرها

۲- بازار

۳- قلعه های نظامی

۴- کلیسا

۵- فلسفه خاص زندگی مردم شهر

مرفولوژی شهرهای دوره رنسانس :

در مرفولوژی شهرهای دوره رنسانس سه عامل بیش از همه موثرتر است : معماران ، نظریه پردازان شهری و مهندسان

۱- برای معماران دوره رنسانس ، مجموعه چند جلدی مارکوس ویتوریوس (اهل رم و مهندس نظامی و برنامه ریزی) اهمیت بسیاری داشت نوشته های این دانشمند بین سالهای ۱۴۸۲-۱۴۹۲ در رم منتشر شد و تفکرات تازه ای در شهرسازی و برنامه ریزی شهری مطرح ساخت این مجموعه علمی که به بیشتر زبانهای مهم دنیا ترجمه شده است در مکان گزینی شهرها عامل سلامتی انسان را در راس دیگر عوامل شهرسازی و برنامه ریزی شهری قرار میدهد انی دانشمند در فصول چهارم تا ششم کتاب خود در مکان گزینی شهرها در باره شرایط اقلیمی و جهت گیری کوچه ها و خیابانها با توجه به عواملی مانند بادهای غالب ، درجه حرارت ، منبع آب شهر ، مواد غذایی مطلوب و حمل و نقل شهری با دید منطقی بحث میکند .

۲- ((نظریه پردازان شهری)) این عده جهان بینی تازه ای در چشم اندازهای شهری مطرح ساختند زیرا بعد از دوره رنسانس دنیا در نظر مردم اروپا دوست داشتنی و لذت بخش جلوه نمود بنظر متفکران دوره رنسانس شهر باید به ابعاد گوناگون زندگی انسان پاسخ دهد و تنها چشم انداز کلیسایی و تقدس مآبانه را در برابر دیدگان مردم شهر قرار ندهد در برنامه ریزی شهری شهر نباید تنها بر کارکرد شهر تاکید کند بلکه باید به زیباییهای شهری و شوق زندگی نیز بیندیشند .

در قرن پانزدهم میلادی برای اولین بار انسان خود را سازنده و بازیگر اصلی شهر بحساب آورد و شهرها را با ایجاد میدانها ، فضاهای سبز و چشم اندازها و چهارراههای زیبا زینت بخشید از این زمان به بعد وجود قصرهای زیبا ، اتاقهای مجلل بازرگانی ، انجمنهای شهری و بازارهای زیبا به شهرها کیفیت تازه ای میداد در دوره رنسانس همه نظریه پردازان ، برنامه ریزان ، نویسندگان ، هنرمندان و معماران به زندگی مطلوب انسان می اندیشیدند و در نهایت گام اول را در آرمان شهر جستجو میکردند تا به عقیده خودشان ، شأن و مقام انسان در زندگی ارتقاء یابد این اندیشه را در افکار علمی و فلسفی لئوناردو داوینچی میتوان یافت .

در سال ۱۵۱۸ کتاب یوتوپیا اثر سر توماس مور (Thomas more) (۱۴۷۱-۱۵۳۵) منتشر شد شهر یوتوپیا یک جزیره هلالی شکل و یک شهر تصویری بود در این جزیره ۵۴ شهر بنا شده بود طرح و معیارهای همه شهرها تقریباً شبیه هم بود نزدیک ترین شهرها در فاصله ۴۰ کیلومتری قرار گرفته بود دورترین آنها نیز فاصله زیادی نداشت جمعیت شهرهای یوتوپیا از شش هزار نفر بیشتر نبود سازمانهای مسئول تمایلی به افزایش جمعیت نشان نمی دادند در احداث ساختمانها توازن و وحدت کلی رعایت شده بود ساکنان آرمان شهر بصورت اجتماعی زندگی میکردند آنها با هم و با صدای شپیور غذا می خوردند و دسته جمعی شروع به کار میکردند کار روزانه بیش از شش ساعت وقت آنها را نمیگرفت در آرمان شهر هر چه وجود داشت متعلق به همه مردم بود آرمان شهر داستان و حکایت نیست رساله ای است در باره آمال نامتناهی انسان از زندگی در جهانی که در آن از دردها ، شکنجه ها و سرگشتگیهای این دنیا خبری نیست در آن عدالت کامل برقرار است و همه زیر پرچم آزادی ، برابری و عدالت عمری را به شادمانی و خرسندی می گذرانند آنجا سرزمین ((یوتوپیا)) است با آنکه چهار قرن و نیم از انتشار این کتاب می گذرد ادیبان ، متفکران و داستان سرایان هنگامی که بخواهند از سرزمین رؤیای بی درد و رنج صحبت کنند بی درنگ نام یوتوپیا را به زبان می آورند نام یوتوپیا در میان اندیشمندان مغرب زمین واژه ای کاملاً آشناست همانگونه که عنوان ((مدینه فاضله)) در بین آشنایان به ادب اسلامی تعبیری شناخته شده است اصولاً اندیشه ایجاد دنیایی که بر آن عدالت کامل حکمفرما باشد همواره مورد توجه متفکران و اندیشمندان بوده است چنانکه افلاطون هم در ۲۵۰۰ سال پیش همین آرزو را برای ابنای بشر در دل می پرورانده است در یوتوپیا با مدینه فاضله توماس مور ، سیاستمدار و متفکر انگلیسی عاملی که بر همه کس و همه چیز حکمفرمایی میکند محبت و دوستی است مردم مدینه فاضله میتوانند به میل خود هر خدایی را بپرستند اما هیچ کس حق ندارد بی دینی و بی ایمانی را بین مردم رواج دهد طی پنج قرن گذشته رهبران بسیاری سعی کردند قسمتی از آرزوهای توماس مور را تحقق بخشند و دنیایی بسازند که در آن رنج و غم و بدبختی نباشد .

وی در کتاب فن‌انپذیر خود بر سازمان جامعه انسانی بیش از مرفولوژی شهری تاکید میکند این امر بیشتر از انسان دوستی او منشاء میگرفت و در این راه همواره در باره سه مساله غیر قابل حل زمان به تفکر میپرداخت :

الف (چگونه میتوان شهر و روستا را بهم نزدیک ساخت ؟

ب (چگونه میتوان شهر را به داخل روستا برد ؟

ج (چگونه میتوان روستاها را به داخل شهر آورد ؟

۳- ((مهندسان نظامی)) . در دوره رنسانس ، افزایش بهره برداری از سلاحهای آتشین ، توپخانه و استحکامات جدیدی که به دست مهندسان نظامی ایجاد میشد ، مرفولوژی شهرها را دگرگون ساخت و چون ایجاد خط دفاعی و توپخانه در همه نقاط شهر ممکن نبود این نقش به بخشی از مرکز شهر واگذار میشد تا از آنجا به توپ بستن نقاط مختلف شهر عملی باشد از طرفی چون تدارک استحکامات جدید هزینه بسیاری داشت و همه شهرها قادر به تامین این هزینه نبودند تا مدت طولانی نتوانستند برحسب ضرورت بخشی از استحکامات را بیرون از دیوارهای شهری ایجاد کنند و چون مسأله دفاع از شهرها اهمیت بسیاری داشت دیوارها همچنان مرکز بخشی از فعالیتهای دفاعی بودند همچنین روز به روز تراکم جمعیت در داخل دیوارهای شهری بیشتر میشد و زندگی متمرکز و آپارتمانی توسعه می یافت .

آرمان شهر دوره رنسانس بیشتر بصورت کثیرالاضلاع یا چند گوشه با استحکامات ستاره ای شکل و یا یک مرکز اصلی ساخته میشد مرکز شهر در بیشتر موارد با خیابانهای شعاعی به اطراف شهر متصل میشد اگر در اروپای قرون وسطی کلیساها مجال ترین ساختمانهای شهری بشمار می آمد در دوره رنسانس قصرهای بزرگ حاکمان و خاندانها بمنزله نماد شهر فعال زنده و پرتحرک محسوب میشد بدلیل قدرت سیاسی پادشاهان ، شاهزادگان و خاندانهای معروف همه خیابانهای اصلی شهر به قصر آنها ختم میشد .

مرفولوژی شهرهای ماقبل صنعتی :

بعضی از محققان مشخصات شهرهای دوره ماقبل صنعتی را به این شرح ذکر میکنند : در این دوره شهر کوچک بود کمتر از ۱۰۰ هزار نفر جمعیت داشت و رشد جمعیت به کندی انجام می گرفت مرکز شهرها کانون اصلی فعالیتهای دولتی و مذهبی بشمار می آمد .

در شهرهای ماقبل صنعتی سه طبقه کاملاً مشخص وجود داشت :

الف (گروه ممتاز و طبقه ثروتمند که در مرکز شهر زندگی میکردند .

ب (طبقه پائین بازرگانان و صنعتگران که در مجاورت مرکز شهر اقامت داشتند .

ج (توده مردم و گروهی از اقلیتهای مذهبی و قومی که در حد نهایی شهر ساکن بودند .

تفاوتهای طبقاتی در محل زندگی ، شیوه زندگی ، آداب و رسوم ، آداب سخن گفتن و حتی در نوع لباس بشدت بازتابی از ویژگیهای طبقاتی بود .

کاربرد زمینهای شهرهای ماقبل صنعتی به حرفه و شغل ویژه ای اختصاص نداشت بلکه در داخل شهرها هر منطقه دارای حرفه ها و شغلهای گوناگونی بود و فاصله بین محل کار و محل زندگی زیاد نبود فعالیتهای اقتصادی شهر بوسیله اصناف مختلف تنظیم میشد .

مشخصات شهرهای ماقبل صنعتی را میتوان در نوع ارائه خدمات اولیه مثل خدمات اداری یا دینی نیز جستجو کرد این قبیل شهرها دارای مرکزیت محدود بازرگانی بود در آن تخصص یافتن در فعالیتها و کارکردهای شهرها دارای مرکزیت محدود بازرگانی بود در آن تخصص یافتن در فعالیتها و کارکردهای شهرها نیز ناچیز بوده است تولید کالاها با نیروی کار ارتباط مستقیم داشت و تقسیم کار بندرت صورت

میگرفت اهل فن در بیشتر موارد در تولید کارگاهی شرکت فعال داشتند محل کار و محل زندگی در کنار هم بود عدالت و دادگاه نه بر اساس آنچه فرد مرتکب میشد بلکه بر اساس پایگاه اجتماعی - اقتصادی افراد به داوری میپرداخت .

در این شهرها کالاها تولیدات و قیمتها معیار مشخصی نداشت و خانواده ها کالاها را با قیمتهای مختلف می خریدند طبقات اجتماعی و پایگاههای خویشاوندی به ندرت تغییر می یافته تحصیلات بالا بیشتر بصورت حق ویژه یا حق موروثی ثروتمندان در می آمد گروه ممتاز در جامعه تعدادشان بسیار اندک بود و با قدرت از پایگاه امتیازاتی خود در برابر اکثریت مردم کم درآمد جامعه دفاع میکردند و در نهایت خاندانها دارای همه امتیازات شهری بودند .

در شهرهای ماقبل صنعتی افراد در همان محله یا بخش که تولد می یافتند بکار گرفته میشدند مردم همدیگر را بخوبی می شناختند و همبستگی خانوادگی و خویشاوندی بشدت رواج داشت امتیازات خانوادگی بسیار قوی بود در میان همه طبقات جامعه به کودکان بویژه پسران اهمیت میدادند امکان تحرک اجتماعی بسیار محدود بود و جامعه شهری بصورت نظام کاستی عمل میکرد تعداد افراد طبقه دوم جامعه یا بسیار کم بود یا اصلاً بنظر نمی آمد مردم یا فقیر بودند یا غنی در حالیکه امروزه در شهرهای صنعتی طبقه دوم ستون فقرات جامعه شهری را تشکیل میدهد در جامعه شهری ماقبل صنعتی یکپارچگی اجتماعی بوجود نمی آید و با معیارهای امروزی شهرهای ماقبل صنعتی از نظر اجتماعی و از جهات اقتصادی همسان و یکپارچه نمی نمود .

شهرهای ماقبل صنعتی را میتوان در سه گروه مورد بررسی قرار داد :

۱- شهرهای فئودالی :

در شهرهای فئودالی شهر به حوزه های روستایی وابستگی بسیاری داشت ثروتمندان شهری ، زمینداران بزرگ بودند و عده بسیاری از نیروی کار کشاورزی در شهرها زندگی میکردند بدین سان که بیشتر جمعیت شهری از رعایایی تشکیل میشد که با بندگی و اسارت زندگی میکردند بخشی از شهر یا هر محله ای بنام یک فئودال یا خانواده فئودال خوانده میشد که اغلب خانواده های فئودال با فئودالهای محله های دیگر به خصومت و دشمنی می پرداختند بهمین دلیل عده ای از محققان از شهرهای فئودالی بنام شهر خصومت و دشمنی نام می برند در شهرهای فئودالی سه طبقه کاملاً مشخص دیده میشد طبقه ممتاز ، طبقه پائین و طبقه ای بیرون از روند اصلی جامعه شهری که از توده مردم و گروههای قومی - مذهبی تشکیل میشد طبقه اول بر شهر حکومت میکرد این گروه قدرت و توان خود را از منابع خارج از شهر بدست میآوردند طبقه پایین تر یا توده مردم و اقلیتهای قومی - مذهبی هر چند در اقتصاد شهری دارای نقشهایی بودند در اداره جامعه شهری هیچ امتیازی نداشتند .

در ساخت داخلی شهرهای فئودالی طبقه اول در مرکز شهر و در مجاورت مرکز تجاری ، مذهبی ، سیاسی و محل برگزاری مراسم و آیینها با خدمتکاران و محافظان خود زندگی میکردند . طبقه پائین تر بسیار دورتر از مرکز شهر و در مجاورت مرزهای شهری یا در حاشیه آن اقامت داشتند اقلیتهای قومی - مذهبی نیز در محله های ویژه (گتوها) در یک شرایط جدایی گزینی اکولوژیک به اجبار در بیرون دیوارهای شهر ساکن میشدند .

از قرون وسطی تا قرن هیجدهم و نوزدهم در بعضی از نواحی ، اداره شهرها به وسیله خانواده های فئودال ، امری عادی بود چنانچه در قرن هیجدهم شهر مادرید را در اسپانیا گروهی اداره میکردند که ثروتمندان از طریق گله داری و گوسفندان در سطح وسیعی از حوزه های روستایی و زمینهای اطراف شهر بدست آمده بود .

در شهرها فئودالها قصرهای خود را در مرز شهرها و روبروی املاک خویش بنا میکردند و هر گوشه ای از شهر و بیرون از آن در مالکیت خانواده های معینی بود در این دوره دشمنی و خصومت خانواده های فئودالی با یکدیگر امری عادی بود به طوری که در تاریخ

قرون وسطی از این نزاعها و جنگهای داخلی شهرها نمونه های بسیاری وجود دارد خانواده هایی که قدرت بیشتری بدست می آوردند میتوانستند مدتهای طولانی تر بر شهرها حکومت کنند .

۲- شهرهای تجاری :

در دوره قرون وسطی بعضی از شهرها ویژگیهای شهرهای فئودالی را نداشتند بدین سان که کارکرد یا نقش این شهرها بیشتر بوسیله تجارت معین میشد نه تولیدات کشاورزی . در دوره ماقبل صنعتی ، تجارت و وضعیت تجاری بیشتر از طریق نظام صنفی سازمان می یافت هر صنفی از گروههای هم صنف ، فعالیتهای تجاری یا تجارت ویژه ای را در اختیار داشت زمانی که یک شهر در یک فعالیت اقتصادی ویژه تخصص می یافت نقش آن صنف در اداره شهرها نیز بیشتر میشد و اهمیت بیشتری می یافت .

شهرهای تجاری بر خلاف شهرهای فئودالی ، چندان به حوزه های روستایی وابسته نبود از این رو قدرت و نیروی سیاسی شهر از صنف یا اصناف منشأ میگرفت در این میان سهم استادان صنایع دستی و بازرگانان بیشتر بود و این عده اغلب اداره شهرهای تجاری را در اختیار میگرفتند .

در مرفولوژی شهرهای تجاری وجود مناطق ویژه برای فعالیت ویژه در داخل شهرها اهمیت داشت و مرفولوژی هر بخش از شهر با توجه به میزان خرید و فروش در آن شکل میگرفت خانه شهرنشینان بمنزله کارگاه ، انبار و محل زندگی بازرگانان ، اربابان حرفه ها ، کارگران و کارآموزان محسوب میشد از این رو جدایی گزینی طبقات اجتماعی در شهرهای تجاری قرون وسطی دیده نمیشود در این قبیل شهرها همواره یک ترکیب خاص اجتماعی بوجود میآمد در نتیجه ساخت شهر بصورت منطقه بندی متحدالمرکز که مناطق مختلف پیرامون مرکز شهر را بپوشاند در نمی آمد ظهور ، توسعه و افول شهرهای تجاری با دگرگونی الگوهای تجاری ارتباط مستقیم داشت دنیا بوسیله بازرگانان شناخته میشد و افقهای تازه ای می یافت .

زمانی که الگوهای تازه تجاری بوجود می آمد شهرهای جدیدی ایجاد میشد و شهرهای قدیمی اهمیت خود را از دست میداد در شهرهای تجاری هنگام شکوفایی اقتصاد شهری منطقه بازار توسعه بیشتری می یافت و منطقه مسکونی شهر به نهایت گسترش و زیبایی خود میرسید در این حالت شهر به مرکز سرمایه گذاری تبدیل میشد و زمینهای شهری نیز بصورت یک کالا ارزش بیشتری می یافت میتوان گفت شهرهای تجاری یک مرحله انتقالی از فئودالیسم روستایی به سرمایه داری شهری - صنعتی بوده است .

۳- شهرهای استبدادگران :

سومین نوع شهرهای ماقبل صنعتی شهرهایی است که با نظام استبدادی اداره میشد در چنین شهرهایی قدرت اداری و سیاسی نه از آن گروه فئودال بود و نه از آن گروه بازرگان ، بلکه تنها در اختیار یک فرد یا یک خانواده بود گاهی اوقات نیز شهرهای فئودالی به سبب تسلط یک خانواده بر امور شهر با نظام استبدادی اداره میشد در آن دوره بیشتر شهرهای کشور آلمان در تصرف و حاکمیت دوکها و شاهزادگان قرار داشت که نمونه هایی از آن در تاریخ شهرهای برلین ، مونیخ ، دوسلدورف و برانسویک دیده میشود از قرن شانزدهم و هفدهم به بعد در بیشتر کشورهای اروپایی حکومتهای سلطنتی عامل اصلی شکل و توسعه شهر بودند بدین سان که تصمیم و اداره پادشاه در کیفیت برنامه ریزی شهری ، اساس کار قرار میگرفت .

در مرفولوژی شهرهایی که با نظام استبدادی اداره میشد قصرهای پادشاه و شاهزادگان محل زندگی حاکم بر و عمارات گروههای ممتاز شهری که بیشتر در مجاورت قصرها بنا میشد مهمترین چشم انداز مرفولوژیک شهر بود گروههای ممتاز و ثروتمند شهری برای سهولت در دسترسی به مرکز قدرت سعی میکردند ساختمانهای محل زندگی خود را در مجاورت بناهای سلطنتی و حکومتی احداث کنند در این دوره هنگام جابجایی قصرهای سلطنتی و حاکم نشین گروههای ممتاز شهری نیز محل سکونت خود را ترک می کردند اقامت حاکم شاهزادگان قدرتمند در شهر معین به آن شهرها امنیت می بخشید و سبب میشد فئودالها و برجستگان روستا نیز به زندگی و اقامت در آن

تمایل بیشتری نشان دهند و تنها تابستانها برای سرکشی به املاک خود به روستاها سفر کنند در این شهرها بر خلاف شهرهای فئودالی قوانین سخت شهری در تنظیم برنامه ریزی شهری تعداد ساختمانها، ارتفاع ساختمانها، عرض و طول جاده ها و خیابانها و کیفیت ایوانهای مشرف به خیابانهای اصلی را تعیین میکرد بویژه در مرکز شهر که دارای تراکم بیشتری بود احداث ساختمانهای بلند مرتبه ممنوع اعلام میشد گفتنی است که شهر آمستردام از سال ۱۶۱۷ شهر گوتنبرگ از سال ۱۶۲۳ و شهر استکهلم از سال ۱۶۳۶ دارای اداره برنامه ریزی بوده اند.

از نظر جمعیت شهرهای فئودالی، تجاری و شهری که با نظام استبدادی اداره میشد در قرن سیزدهم میلادی از ۱۵ تا هزار نفر جمعیت داشت اما بیشتر شهرهای این دوره بین ۴۰ تا ۷۰ هزار نفر جمعیت داشتند.

شهر و شهرنشینی در دوره های اسلامی

از سال ۶۲۲ میلادی با گسترش اسلام در خاورمیانه، شمال آفریقا و دیگر سرزمینها، مسلمانان با ترویج برادری و برابری، عدم پذیرش نظام طبقاتی، نژادگرایی و قومگرایی شهرهایی را با مورفولوژی خاصی به وجود آوردند که در گونه‌شناسی شهرها به عنوان شهرهای اسلامی طبقه‌بندی می‌شوند. مدینه اولین شهری است که با جهان‌بینی اسلامی بینان‌گذاری می‌شود و دولت اسلامی در آن تولد می‌یابد. اجزاء شهر اسلامی در ابتدا شامل مسجد جامع، بازار محله، گذرها، دروازه‌ها و برج و بارو بوده است. با گسترش فتوحات مسلمانان ساخت این شهرها نیز دچار تغییراتی می‌شد به نوعی که مسلمانان بعد از فتح شهرها غالباً به قسمت‌های قدیمی شهرها دست نمی‌زدند. در خارج شهر از جمله بخش ریض (حومه شهرها) در شهرهای ساسانی اردو زده و به تدریج ریض را می‌ساختند. وجه مشخصه اصلی شهر در دوره اسلامی مسجد جامع است. نخستین مکانی که به هنگام فتح یک شهر ساخته می‌شود و با برپا شدن مسجد جامع، کانون زیستی پیرامون آن، شهر تلقی می‌گردد.

شکل‌گیری و ایجاد شهرهای اسلامی به سه صورت بوده است: یا مانند شهرهای حیدرآباد، بغداد و شاهجهان‌آباد دهلی با طرح و برنامه‌ریزی قبلی ایجاد شده‌اند یا مانند دمشق و قسطنطنیه متأثر از معتقدات مذهبی، ساخت قبلی آنها تکمیل شده است و یا مانند بصره به عنوان اردوگاه در هسته اولیه شهری به وجود آمده یا شکل گرفته‌اند.

عناصری که مورفولوژی شهرهای اسلامی را تشکیل داده و بر آن تأثیرگذار هستند که عبارتند از: اراک دولتی با امکانات دفاعی کامل، بخش حاکم‌نشین با حصارهای دولتی، بخش مرکزی شهر شامل مساجد بزرگ، مدارس مذهبی و بازار مرکزی شهر با بازارچه‌های ویژه برای اصناف و صاحبان حرفه‌ها. بخش مرکز شهرهای اسلامی هم مرکز تجارت، خرید و فروش و عبادت و هم مرکز فعالیت‌های علمی و اجتماعی به شمار می‌آید. نتیجه این که، دو عامل بازار و مسجد همواره در فرهنگ شهرهای اسلامی نقش مهمی داشته‌اند.

شهر و شهرنشینی در دوره های استعمار

از قرن شانزدهم تا اواخر نیمه اول قرن بیستم میلادی و در ضمن دوره انقلاب صنعتی و تولید بیشتر، کشورهای اروپاییاز توسعه نقش استعماری خود نیز غافل نبوده‌اند و با نفوذ در قاره‌های آسیا، آفریقا و آمریکا، ضمن استعمار و استثمار، بر ساخت و بافت شهرها و توسعه شهرنشینی آنها تأثیر گذاشتند. در قرن شانزدهم، پرتغالی‌ها اولین سکونتگاه‌های اروپا را در قاره آفریقا بنا نهادند. در ربع آخر قرن نوزدهم، تصرف قاره سیاه به وسیله اروپایی‌ها شدت یافت. در دوره استعمار، هر مستعمره به یک پایتخت اداری احتیاج داشت. بدین ترتیب شهرهایی با این هدف ایجاد شدند. امروزه بیشتر شهرهای مهمی مانند آبیجان، برازاویل، کامپالا، نایروبی و ژوهانسبورگ یادگار این دوره استعمار قاره آفریقا هستند.

در قاره آسیا و از قرن هفدهم، با گسترش نفوذ اروپائیان، اغلب شهرها تحت تأثیر فرهنگ اروپایی قرار گرفتند. با ورود اروپایی‌ها به این شهرها به عنوان مراکز اداری - سیاسی به کارکردهای تازه‌ای دست یافتند و تناقضات زیادی را با شهر بومی و شهرهای اروپایی به نمایش گذاشتند.

در شهرهای استعمارزده، اروپایی‌ها در مرکز شهر اقامت و فعالیت داشتند، جایی که اصولاً در مجاورت بخش تجاری شهر قرار می‌گرفت و در آن اروپایی‌ها بیشترین فعالیت را داشتند. در شهرهای افریقایی با استقرار اروپایی‌ها در مجاورت بخش‌های اداری، هتل‌ها، رستوران‌ها و مغازه‌ها به تدریج منطقه سکونتی افریقایی‌ها از بخش مرکزی شهر به بیرون از آن انتقال می‌یافت. به این ترتیب هر شهر استعمارزده دوگانگی خاصی را به نمایش می‌گذاشت؛ یک بخش شهر اروپایی‌نشین و بخش دیگر ویژه بومیان بود. بخش اروپایی شهرهای استعمارزده از یک طرح منظم شهری، خیابان‌های عریض، پردرخت و برخوردار از تمام تجهیزات شهری و بخش بومی بدون هیچ طرح نقشه بدون رعایت اصول شهرسازی، دارای بافت قدیمی، بی‌بهره از امکانات جدید و متحمل شرایط طاقت‌فرسا بود.

ویژگی‌های شهرهای جهان سوم:

۱- مورفولوژی: پیش از تسلط اقتصاد و فرهنگ غربی، فضای باز شهری تنها در اطراف مؤسسات عمومی مانند میدان‌های شهر، مساجد، معابر و گاهی هم در مراکز محله دیده می‌شد. شهرها دارای دیوار بوده و کوچه‌ها و خیابان‌های تنگ و باریک، مانع حرکت سریع مردم و وسایل نقلیه می‌شد. در بخش قدیمی شهر واحدهای مسکونی با حیاط وسیع و با خلوت‌گزینی ساکنان آن، آرامش و آسایش خاصی برای خانواده‌ها ایجاد می‌کرد. به طور کلی بخش قدیمی شهر سنتی و بخش جدید با مورفولوژی غربی آمیخته است.

۲- اکولوژی اجتماعی: امروزه عامل اقتصاد تعیین‌کننده اکولوژی اجتماعی شهرها است. همان‌طور که حاشیه شهرها را مهاجرین و طبقات کم‌درآمد اشغال نموده‌اند، نقاط خوش آب‌وهوا و زیبای شهر را نیز طبقات پردرآمد شهری اشغال می‌کنند. عده‌ای از محققان معتقدند که در صورت وابسته بودن شهرهای جهان سوم به اقتصاد جهانی این قبیل شهرها در حین زیبایی به شهرهای فقیر تبدیل می‌شوند. تحرك اجتماعی به ندرت در شهرهای جهان سوم دیده می‌شود، زیرا در بیشتر موارد با میزان آموزش رابطه مستقیم دارد، درحالی که همه آموزش‌ها و تحصیلات دانشگاهی را طبقه پردرآمد و طبقه متوسط شهری به خود اختصاص داده‌اند.

۳- اقتصاد شهری: شهرهای جهان سوم اقتصاد دوگانه‌ای دارند که شامل بخش جدید که سرمایه‌بر است و بخش غیررسمی و سنتی که کارگربر است.

۴- جمعیت شهری: شهرهای بزرگ، شهرهای مسلط، پایتخت‌ها و مراکز بزرگ ناحیه‌ای در جهان سوم با کارکردهای مختلف با مسائل زیر درگیرند:

- مهاجرت‌های روستایی

- بالا بودن سهم بخش غیررسمی در اقتصاد شهری

- آلودگی‌های

- آلودگی‌های محیطی

- میزان زیاد بیکاری

- بالا بودن قیمت زمین و مسکن

- نارسایی حمل‌ونقل عمومی